

Cite: Slyusar, Liudmyla (2023). Ukrainska sim'ia v umovakh viiny [The Ukrainian Family in the Conditions of War]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 2 (52), 3-20. <https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.02.003>

УДК 314.146 — 316.36

JEL Classification: J12

ЛЮДМИЛА СЛЮСАР, канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60

e-mail: SlyusarL@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1679-1674

УКРАЇНЬСЬКА СІМ'Я В УМОВАХ ВІЙНИ

Метою дослідження є визначення проблем та ризиків для української сім'ї, яка є базовим інститутом суспільства, в умовах війни, розпочатої Росією проти України, а також її роль у збереженні людського потенціалу країни. Дослідження ґрунтується на інформації з відкритих джерел, експертних оцінок, даних Державної служби статистики України, на матеріалах вибіркового обстеження. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, опитування, системного підходу. Сім'я є первинним та основним осередком суспільства, який забезпечує фізичне (біологічне) та соціокультурне відтворення поколінь людської спільноти. В останні десятиліття розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямку, що й в інших європейських країнах. Війна Росії проти України деформувала природні процеси життєдіяльності й розвитку української сім'ї. Великі людські втрати, руйнація необхідного для життєдіяльності середовища (житла, соціальної і економічної інфраструктури, природного середовища), вимушена масова міграція вкрай ускладнили реалізацію основних специфічних функцій сім'ї (дітонародження, виховання і утримання дітей), однак активізували її захисну функцію. Сімейні практики у цей час свідчать про потужні сімейні зв'язки та їхню особливу важливість у кризовий період. В умовах війни та викликаній війною соціально-економічної дезорганізації сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між членами сім'ї надає можливість налагодити життєдіяльність, а іноді й захистити життя. Значна частина переселенців, змушених залишити небезпечні території, отримують допомогу, а часом й переїжджають до родичів у безпечні регіони країни. Набувають захисного ха-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

рактеру і соціально-психологічні функції сім'ї. Водночас війна загострила проблеми української сім'ї та спровокувала нові ризики. Наслідком повномасштабної війни стало зменшення і деформація шлюбного потенціалу країни та негативні зміни шлюбної та сімейної структури населення: збільшення кількості овдовілих, одиноків, самотніх людей найстаршого віку. Зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (батьки яких загинули, перебувають у полоні, примусово депортовані, невідомо де знаходяться тощо) є одним із найтяжчих наслідків війни. Ослаблення подружніх зв'язків через мобілізацію й інтенсивну міграцію з гендерними перекосами у майбутньому може призвести до зростання розлучуваності. Слід очікувати зростання одинокості серед сімей з дітьми, хоча її значне поширення і у довоєнні роки було проблемою. Зрозуміти комплексно зміни в українській сім'ї ми зможемо лише через кілька років після закінчення війни.

Ключові слова: сім'я, війна, суспільство, вимушена міграція, функції сім'ї.

Постановка проблеми, актуальність. Складні і трагічні періоди соціально-демографічних випробувань, найбільшими з яких є війни, не тільки міняють умови життєдіяльності населення, але і впливають на соціальні інститути суспільства, створюючи численні ризики розвитку, «перебудовуючи» ієрархію функцій і націлюючи їх на збереження соціального організму та людського потенціалу країни. Сім'я — як базовий інститут суспільства — зазнає потужного впливу війни і тих деструктивних процесів, що продукує війна. Саме сім'я є одним із основних інститутів, який сприяє продовженню життєдіяльності населення, а отже, і всього суспільства у цих критичних умовах.

У передвоєнні десятиріччя розвиток сім'ї в Україні відбувався в тому ж напрямку, що й в інших європейських країнах, і сучасні цивілізаційні особливості організації сімейного життя — плюралізація форм сімейних об'єднань та шлюбних відносин, підвищення віку одруження та народження дітей, поширення позашлюбної народжуваності — поєднувався з досить високим рівнем шлюбності та збереженням сімейної солідарності поколінь [1, с. 19—28]. Сімейна структура населення була типовою для сучасного розвиненого суспільства: поширення «класичних» типів сімей (прості та розширені нуклеарні сім'ї, в яких проживало більшість населення) поєднувалось з поступовою трансформацією сімейної структури — звичними стали одиноківські та реструктуровані сім'ї, транснаціональні сім'ї, прийомні сім'ї, шлюбні союзи без офіційної реєстрації.

Найбільш гострими проблемами української сім'ї упродовж двох останніх десятиліть були: нестабільність шлюбу, високий рівень розлучення населення; масова одинокість українських сімей; невиконання частиною сімей своїх батьківських обов'язків, що спричинило появу проблеми соціального сирітства; велика кількість одиноківських сімей (у 2021 р. у 17,9 % сімей з дітьми діти не мали одного чи обох батьків); не вирішені гендерні проблеми сімейного життя.

Повномасштабна війна Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, перервала природний процес життєдіяльності та розвитку української родини, змінила умови її життєдіяльності, загострила наявні і спровокувала нові проблеми і ризики. Загибель великої кількості людей (військовослужбовців і цивільного населення), вимушена масова міграція всередині країни та за її межі стали причинами деформації та часткової дезорганізації демографічного та соціально-економічного розвитку. У цих умовах надважливо зрозуміти проблеми та ризики для української сім'ї, яка є базовим інститутом суспільства, а також її роль у цих екстремальних умовах.

Метою даної публікації є як визначення ризиків і проблем розвитку української сім'ї в умовах війни, розпочатої Росією проти України, так і специфіки дії її захисних функцій та механізмів, їх значення задля збереження української людності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі небагато публікацій, присвячених аналізу впливу війни на сім'ю та сімейні відносини. Американські соціологи Ernest W. Burgess (Ернест Берджесс) і James H. S. Bossard (Джеймс Боссард) констатують, що війна змінює соціальну і демографічну поведінку чоловіків, які беруть участь у військових діях, і жінок, котрі в цей час залишаються вдома; відбуваються зміни у шлюбі, розлучуваності й рівні народжуваності. Група американських дослідників: John J. Schwab (Дж. Шваб), John F. Ice (Дж. Айс), Judith J. Stephenson (Дж. Стефенсон), Kathy Raymer (К. Раймер), Kris Houser (К. Хаузер), Lisa Graziano (Л. Граціано) та інші [2] стверджують, що війни ХХ ст. впливали на сім'ю як безпосередньо, так і опосередковано, починаючи від горя з приводу втрат та розлуки й закінчуючи проблемами, пов'язаними з пристосуванням до мирного життя військових, високим рівнем розлучень, та зростанням ролі жінки в сім'ї та суспільстві. Вони звертають увагу на несприятливий вплив посттравматичного стресового розладу на сімейне життя і наслідки у дітей постраждалих сімей, та доходять висновку, що війна, як правило, прискорює зміни в сімейному житті, які раніше повністю не виявлялись. Українські науковці вивчали вплив першого етапу сучасної російсько-української війни, що концентрувалась на Донбасі, на соціально-демографічну ситуацію в країні, у т.ч. на сім'ю. У роботі «Державна доповідь про стан сімей та шляхи реалізації державної політики з питань сім'ї за підсумками 2014—2015 років» співробітниками ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України детально проаналізовано стан української сім'ї у цей період: зміни функцій сім'ї, проблеми і ризики її розвитку в сучасних умовах, соціально-демографічні характеристики, матеріальне становище та умови проживання сімей в Україні, стан і перспективи державної сімейної політики [3]. Питання руйнування сімейних зв'язків через військові дії на Донбасі розглядаються у національній доповіді «Політика інтеграції ук-

раїнського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі» [4, с. 78—81].

Наукова новизна полягає у першій спробі з'ясувати вплив на українську сім'ю та її основні функції першого року повномасштабної війни РФ проти України.

Матеріали і методи дослідження. Дослідження здійснено на основі інформації з відкритих джерел, експертних оцінок, даних Державної служби статистики України, на матеріалах вибіркового обстеження. Використано методи порівняльного аналізу, узагальнення та індукції, опитування, системного підходу.

Виклад основного матеріалу. Сім'я є базовою передумовою існування і розвитку кожної нації, і принципи її організації та функціонування — це органічна складова соціокультурної системи і ментальності кожного народу. Сім'я як багатофункціональний інститут виконує комплекс соціально необхідних функцій, найважливіші з яких — репродуктивна (дітонародження), соціалізація (виховання) дітей та матеріальне утримання дітей. Саме у сім'ї діти не тільки з'являються на світ, тут закладаються основи моделі поведінки і системи цінностей особистості й формуються основи національної самосвідомості нових поколінь.

На довгому і складному історичному шляху української людності саме в українській сім'ї новим поколінням передавались духовні та культурні традиції українського народу, загальнолюдські та національні цінності, завдяки чому український народ зберіг свою національну ідентичність та унікальність менталітету попри століття колоніального поневолення. Сім'я як найбільш сталий, традиційний, базовий інститут суспільства завжди була найважливішим осередком самозбереження української ідентичності населення у всі складні періоди історії, забезпечувала його здатність до саморегуляції та відновлення.

У період економічних, соціальних, військових випробувань «активізується» захисна функція сім'ї: активізується перевірений історичним досвідом механізм виживання за рахунок взаємодопомоги і взаємозахисту членів родини. Так, у ситуації трансформаційної економічної кризи 1990-х рр., коли рівень життя населення різко знизився, сім'я стала своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечує зняття напруги у відтворенні населення, обумовленої незадовільним економічним забезпеченням його життєдіяльності, трансформаційною дезорганізацією таких інститутів, як ринок праці, інститути освіти, тощо. Як наголошувала відома дослідниця сім'ї Л. В. Чуйко, специфіка перебігу трансформаційного періоду в Україні посилює значущість сім'ї як осередку демопроцесу... посилюється захисна функція родинних стосунків [5, с. 224—225].

Найбільшим викликом для населення України за роки незалежності, а отже, і для сім'ї, стала збройна агресія Російської Федерації. Війна доко-

рінно деформувала умови життєдіяльності української родини. Ця деформація спочатку, у 2014—2015 рр., торкнулась здебільшого окремих регіонів країни — Донецької і Луганської області, хоча вплинула і на все населення країни [6, с. 159—167], а після 24 лютого 2022 р. повномасштабна війна докорінно змінила життя всієї країни і фактично кожної родини.

Унаслідок військових дій та масових обстрілів у багатьох регіонах було зруйновано нормальне середовище існування населення — житло та соціальну інфраструктуру, немає умов для реалізації основного права людини — права на безпечне життя. Трагедією для багатьох сімей та для суспільства загалом стали величезні людські втрати: втрати серед військових під час війни не розголошуються, а щодо цивільного населення — станом на 15 січня 2023 р. Управління ООН з прав людини інформувало про 18 358 жертв серед цивільного населення: 7031 вбитих і 11 327 поранених, і зазначило, що фактичні цифри можуть бути значно вище [7]. За час війни загинула 461 дитина, поранено — 922, депортовано — 16 207 (інформація на 12.02.2023).

У цих екстремальних умовах виконання основних функцій сім'ї вкрай ускладнено, забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення населення значною мірою зводиться до його виживання: основним завданням сім'ї часто стає не народження і виховання наступних поколінь, а елементарне виживання членів родини, фізичний захист дітей від небезпеки.

Військова небезпека, передусім необхідність захистити дітей, стала причиною вимушеної міграції великої кількості населення, переважно жінок та дітей, як у безпечніші регіони країни, так і за її межі: за даними опитувань соціологічної групи «Рейтинг», у березні-квітні 2022 р. 20 % дорослого населення країни змінило місце проживання [8]. 44 % українців довелося тимчасово розділитися зі своєю сім'єю, найбільше таких (54 %) — на сході країни [9].

За оцінками ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України у березні 2022 р., які спирались на дані Державної прикордонної служби, кількість вимушених емігрантів, переважно жінок та дітей, становила 3,2 млн; чисельність тих, хто вимушено змінив місце проживання в межах України, досягала 5,0—5,5 млн осіб [10, с. 37—42]. «Пік міграційної хвилі» спостерігався у перші місяці війни, однак, хоча із звільненням частини окупованої території частина населення повернулась, у жовтні соціологічна група «Рейтинг» зазначила, що зростає кількість респондентів, які змушені були покинути місце постійного проживання з 24 лютого 2022 року, тобто кількість вимушених мігрантів продовжувала зростати [11]. Відповідно до інформації на порталі Управління верховного комісара ООН у справах біженців у січні 2023 р., кількість біженців, які прибули до країн Європи з України з початку повномасштабного російського вторгнення, досягла майже 8 млн осіб, а у на-

ціональних програмах тимчасового захисту та підтримки беруть участь 4,9 млн. біженців [12]. На сайті УВКБ ООН (Агентства ООН у справах біженців) в Україні у грудні 2022 р. повідомлено, що в країні було 5,91 млн внутрішньо переміщених осіб і 17,7 млн людей, які терміново потребували гуманітарної допомоги [13].

У цих критичних умовах сім'я як стійкий, традиційний інститут суспільства грає найважливішу роль у механізмі самозбереження населення. В умовах війни та викликаній війною соціально-економічної дезорганізації на багатьох територіях, сім'я стає опорою: сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю та матеріальними ресурсами між її членами дає змогу налагодити життєдіяльність, а іноді й захистити життя членів родини. У цей період працює перевірений багаторічним досвідом сімейний механізм виживання та збереження людського життя, посилюється захисна функція сім'ї. Значна частина переселенців, змушених швидко залишити зону бойових дій, отримують допомогу, а часто й переїжджають до родичів у безпечні регіони країни. У 2014 р., за даними соціологічних досліджень, половина переселенців, які вимушені були швидко покинути зону бойових дій, розмістилась у родичів, 23 % родичі допомагали переїжджати [14]. Аналогічна ситуація, однак у значно більших масштабах, спостерігалась у 2022 р., особливо у перші місяці повномасштабної війни: багато сімей допомагали і «надавали притулок» своїм родичам.

У квітні 2022 р. співробітниками відділу досліджень демографічних процесів і демографічної політики ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України проведено опитування вимушених переселенців — жінок з дітьми, які переїхали з міст Києва та Запоріжжя до безпечнішого регіону, до міста Тернопіль. Методом глибинного інтерв'ю опитана група жінок віком 30—42 роки, заміжніх, які мали дітей віком від 8 місяців до 7 років (65 % жінок — одну, 35 % — двох дітей). Була розроблена анкета, що містила питання щодо осіб, котрі переїхали разом з жінкою, місця її проживання на момент опитування, допомоги, яку вона одержує і якої потребує, планів жінки на майбутнє.

Згідно з отриманими даними, 90 % опитаних переїхало разом із родичами (переважна більшість з одним чи обома своїми батьками чи батьками чоловіка, деякі з братами / сестрами), і кожна третя розмістилась у родичів. Багато хто отримав допомогу (продукти, одяг, гігієнічні засоби) від родичів та друзів, водночас одержуючи фінансову допомогу від держави та міжнародних організацій, деякі — одяг, гігієнічні засоби, продукти від Червоного Хреста. Майже всі жінки планували повернутись на попереднє місце проживання (лише одна жінка планувала залишитися в місті переселення), і жодна не виказала бажання переїзду за кордон.

Схожу інформацію отримали соціологи під час опитування вимушених переселенців у Івано-Франківську в квітні 2022 р.: майже половина з

переселенців, 80 % з яких склали жінки (60 % з яких мали неповнолітніх дітей), тимчасово зупинилася у своїх родичів [15].

Під час війни, коли немає відчуття безпеки і впевненості у завтрашньому дні, психологічний і емоційний стан часто є нестійким, людина відчуває страх, тривогу, психологічне виснаження. Хоча за даними опитувань українці у перший рік повномасштабної війни демонструють хороший рівень життєстійкості, 40 % з них перебувають у напруженому та дуже напруженому стані [11]. У цих умовах зростає значення соціально-психологічних функцій сім'ї — зняття емоційної напруги у колі близьких людей, формування стосунків взаємної турботи і довіри, тепла і ласки — і ці функції набувають захисного характеру, сприяють збереженню психічного здоров'я людини і всього суспільства.

Слід констатувати, що в умовах повномасштабної війни українці не відмовилися від шлюбу: попередньо можна стверджувати, що рівень шлюбності в Україні 2022 р. не знизиться, а перевищить показники 2021 р.: згідно зі статистичними даними, за 11 місяців 2022 р. зареєстровано 209 818 шлюбів, що на 9101 більше ніж за аналогічний період 2021 р. Натомість слід згадати, що у 2014—2015 рр. у всіх областях України, окрім Донецької і Луганської, де відбувалися військові дії, збільшилась кількість зареєстрованих шлюбів.

Збільшення кількості шлюбів у воєнний час обумовлено тим, що військова загроза «прискорює прийняття рішень»: у період військових дій і мобілізації реєструють шлюб пари, які раніше з певних причин не поспішали юридично оформити свій союз. У офіційному шлюбі жінка мобілізованого може почувати себе більш впевнено: у разі його полону, зникнення, поранення вона має більше можливостей звернення до відповідних інстанцій щодо його пошуку, повернення, додаткового лікування; має право на фінансову допомогу у разі загибелі. Відповідно й чоловік впевнений, що його чекають, відчуває, що його сім'я більш захищена, особливо якщо у пари є діти. Певна частина шлюбів реєструється на емоційному підйомі перед відправленням на фронт після нетривалого знайомства. Психологи запевняють, що це — реакція у відповідь на виклики реальності, вона типова для пар на всіх війнах і в будь-яких стресових обставинах [16]. Можливо, якась частина цих пар не витримає перевірку часом, а інша — стане основою для міцної сім'ї.

Війна загострила проблеми української сім'ї і спровокувала нові проблеми і ризики. Наслідком повномасштабної війни є деформація шлюбно-сімейної структури населення (зростання кількості овдовілих, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку) та загострення низки наявних і раніше проблем: проблем бідності, соціального сирітства, нестабільності шлюбу, гендерного насильства.

Основними ризиками для подальшого розвитку української сім'ї є:

• Деформація статево-вікової структури населення внаслідок великих людських втрат, передусім чоловіків репродуктивного віку у ході бойових дій, що зменшує і деформує шлюбний потенціал країни, негативно змінює шлюбну та сімейну структуру населення. Зростає кількість удів, сиріт та од-нобатьківських сімей, де вихованням та утриманням дітей займається лише жінка, що погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях із дітьми.

• Зростання кількості сімей, де утриманням та вихованням дітей займаються не батьки (внаслідок їхньої загибелі, участі у бойових діях, тяжкого поранення, депортації), а родичі: бабуся, дідусь, інші родичі. Відсутність батьків, а отже необхідної дитині батьківської любові, турботи, уваги дуже складно компенсувати, є ризик виникнення психологічних і емоційних проблем. Це, знов-таки, погіршує економічну та виховну ситуацію у сім'ях.

• Подальше поширення однодітності серед сімей з дітьми через зниження народжуваності внаслідок міграційного відтоку населення за кордон і зміну репродуктивних планів в умовах військової небезпеки і невизначеності майбутнього. Масове поширення однодітності вже багато десятиліть є проблемою України і останніми роками ця проблема поглиблювалася. За даними вибіркового обстежень Державної служби статистики України, перед війною, у 2021 р., лише 19 % сімей з дітьми у містах виховували двох і більше дітей, у селах — трохи більше 24 % сімей (табл. 1), тобто, хоча у сільській місцевості традиційно дітність сімей вища, переважна частка сімей була однодітними у поселеннях всіх типів.

Таблиця 1. Розподіл домогосподарств з дітьми за кількістю дітей у їх складі, %

Кількість дітей	2010	2013	2015	2018	2020	2021
<i>всі поселення</i>						
1 дитина	73,7	75,6	75,6	75,5	79,4	79,5
2 дитини	23,1	22,1	21,4	20,9	18,1	18,4
3 дитини і більше	3,2	2,3	3,0	3,6	2,5	2,1
<i>міські поселення</i>						
1 дитина	79,1	79,2	78,4	77,3	80,2	81,1
2 дитини	19,3	19,7	19,7	20,1	17,9	17,6
3 дитини і більше	1,6	1,1	1,9	2,6	1,9	1,3
<i>сільська місцевість</i>						
1 дитина	61,1	67,0	69,1	71,3	77,8	75,6
2 дитини	31,6	28,0	25,3	22,7	18,7	20,3
3 дитини і більше	7,3	5,0	5,6	6,0	3,5	4,1

Джерело: Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2010—2021 рр. Статистичні бюлетені. Київ, 2010—2021. С. 13.

У 2023 р. демографи очікують зниження народжуваності і досить скептично ставляться до можливості бекібуму у наступні роки [17]. Отже, слід очікувати подальше зниження показників дітності сімей. Зараз передумовою хоча б часткового покращення ситуації є забезпечення формування безпечного середовища для народження і виховання дітей, тобто завершення війни, та вирішення найнагальніших проблем сім'ї у післявоєнний період. У ході згаданого вище опитування жінок у м. Тернопіль їм було задане питання «Чи маєте Ви намір народити ще одну дитину?» і переважна кількість тих, хто має одну дитину, відповіли ствердно, але «лише тоді, коли настане мир і буде безпечно» та «залежно від того, яка буде ситуація у країні після закінчення війни». «Багато буде залежати від того, як відбудуватимуться міста і села, якою буде міжнародна допомога, які можливості відкриються перед громадянами нашої країни» [18, с. 14—17].

• Ослаблення і поступова руйнація подружніх зв'язків, у перспективі — зростання рівня розлучуваності населення.

Розлука подружжя через мобілізацію та інтенсивну вимушену міграцію з гендерними перекосами часто «розриває» сім'ї, послаблює шлюбні та родинні зв'язки. Насамперед у зоні ризику знаходяться сім'ї, в яких жінки живуть за кордоном, оскільки в цьому випадку можливі лише віртуальні контакти між подружжям. Психологи стверджують, що подружжя, яке не бачилося особисто більше шести місяців і веде комунікацію винятково через інтернет, в якусь мить може втратити нитку спільних сімейних моментів, контекст життя у них уже різний, спільного стає дедалі менше, і це впливає на почуття та взаємні переживання. Відбувається ослаблення шлюбних зав'язків та фактичне розлучення без його юридичної реєстрації. Сімейне життя на відстані зміцнює стосунки лише якщо пара має змогу жити на дві країни, тобто у нинішній ситуації, коли чоловік може виїжджати за кордон як волонтер, державний службовець тощо [19]. Однак такі можливості в умовах військового стану є рідкістю. Отже, хоча зараз в Україні реєструється мало розлучень, надалі слід очікувати компенсаційного підйому рівня розлучуваності. Наростання цього ризику відбудеться у разі тривалої війни та необхідності перебування у більш безпечних регіонах, перш за все за кордоном, значної кількості жінок із дітьми.

Водночас є надія, що певна частина пар зможе зберегти свої стосунки. Комплексне порівняльне дослідження групи «Рейтинг» «Як війна змінила мене та мою країну. Підсумки року» надає позитивну інформацію: приблизно половині українців довелось роз'їхатись через війну (44 %), але станом на лютий 2023 р. половина з них вже воз'єдналися. Рік життя окремо погіршив стосунки лише для 17 % українських родин, а у 20 %, навпаки, покращив. Це пари, які в умовах війни зрозуміли, що їх старі проблеми були несерйозними, і ті, які пожили на відстані та банально відпочили один від одного [20].

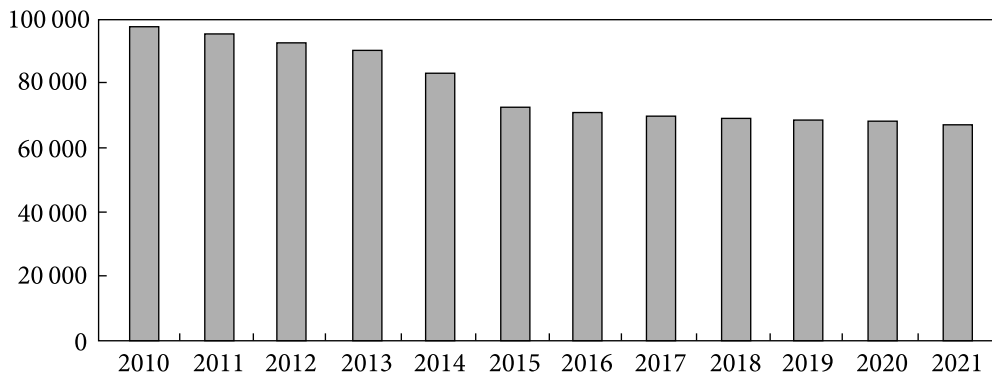
Післявоєнний період, коли мобілізовані чоловіки повернуться додому, може стати складним випробуванням для багатьох подружніх пар. Війна змінює людину, її поведінку і оцінку багатьох сторін життя, у тому числі сімейного. Багатьом доведеться шукати нового консенсусу щодо сімейних проблем, що потребуватиме терпіння і витримки. Аби знизити ризик сімейних конфліктів у майбутньому, повинна бути збережена і розширена наявна нині практика безкоштовних консультацій психологів, зокрема онлайн. Необхідно формувати у населення культури користування послугами сімейних психологів, психоаналітиків, формувати розуміння того, що своєчасне звернення до професійного сімейного психолога допоможе розв'язати проблеми у стосунках і зберегти шлюб [24].

- Збільшення чисельності людей найстаршого віку, які не отримують необхідної їм економічної та інструментальної підтримки від дітей та родичів.

Загибель або вимушена міграція членів сім'ї працездатного віку призводить до деформації вікової структури населення та зростання частки людей літнього віку (самотніх та подружніх пар найстаршого віку), які не отримують необхідну їм економічну підтримку та допомогу у веденні домашнього господарства. Традиційно в Україні обов'язки щодо догляду за найбільш літніми, інвалідами, тяжкохворими брала на себе сім'я — дорослі діти чи родичі, однак у сучасних умовах через мобілізацію, передчасну загибель, вимушену міграцію надання цієї допомоги часто неможливе. Це може призвести до різкого зниження якості життя певної групи населення літнього віку. Літні українці — одна з груп населення, котра найбільше потерпає від війни. За даними соціологічних досліджень, у цей період у найстарших, як і у наймолодших, фіксується нижчий рівень життєстійкості, у них високий рівень психологічної напруженості, що, вірогідно, обумовлено зменшенням можливості подбати про себе, обмеженням матеріальних ресурсів, обмеженою доступністю до необхідних медичних і соціальних послуг [11].

- Збільшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У 2022 р., в умовах війни, позитивна тенденція до поступового зменшення чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яка спостерігалась в Україні у довоєнний період (рис. 1), була перервана, оскільки чисельність таких дітей «поповнилася» за рахунок дітей, які постраждали від війни: їхні батьки загинули, або були тяжко поранені, зникли безвісти, були примусово депортовані тощо. Створення комфортних умов життя та гармонійного розвитку цієї групи дітей є складним завданням. Послідовна політика піклування про них повинна передбачати створення умов їхнього виховання у сім'ї чи середовищі, максимально наближеному до сімейного (у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, сім'ях опікунів).

Рис. 1. Чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2010—2021 рр., осіб (станом на кінець року)

Джерело: Соціальний захист населення України. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2022. С. 117; Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України, 2018. С. 12.

- Зростання масштабів бідності серед українських сімей, насамперед сімей з дітьми.

Бідність певної частини українських сімей, передусім сімей з дітьми, і в довоєнні роки була проблемою України. Наслідком повномасштабної війни є суттєве зниження життєвого рівня населення. За даними соціологічної групи «Рейтинг», дві третини опитаних, оцінюючи фінансову ситуацію у підсумках 2022 року, фіксують погіршення свого матеріального становища. Війна призвела до втрати роботи не менш як для третини працездатного населення, надскладна ситуація для переселенців й мешканців зон бойових дій: половина з них втратили свою роботу. Навіть з тих, хто зміг продовжити працювати під час війни, половина зазнали зменшення заробітної плати [20]. За даними Світового банку, через війну рівень бідності в Україні зріс вдвічі [21]; і за оцінками фахівців ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, більш відчутним це зростання стало серед домогосподарств із дітьми [22].

У дуже складній ситуації опинились сім'ї, котрі мешкали на територіях, що перебували під окупацією та у зоні бойових дій, які вимушені були покинути свої домівки. Ці сім'ї не тільки пережили важкі психологічні випробування зі втратою близьких та родичів, звичного соціального середовища, а й опинилися в умовах крайньої бідності через втрату майна, роботи, житла, джерел існування. Такій сім'ї важко утримувати та виховувати дитину, й надалі є ризик «виходу дитини із сім'ї», тобто передача їх у державні інституційні установи утримання дітей (дитячі будинки, інтернати), що є вкрай небажаним.

- Загострення гендерних проблем.

В умовах війни та в післявоєнний період підвищуються ризики загострення гендерних проблем, оскільки під загрозою є досягнення гендерної рівності на побутовому рівні. Через мобілізацію чоловіків та вимушену міграцію зруйновано гендерний баланс у питаннях догляду за дітьми та розподілу сімейних обов'язків: виховання дітей та піклування про них часто повністю переходять до жінки. Загалом виконання батьківських обов'язків сильно ускладнено: у зв'язку з руйнацією і пошкодженням надвеликої частини закладів освіти всіх рівнів, складну безпекову ситуацію значна частина дітей не відвідує школи і дошкільні заклади. Згідно з результатами опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» серед матерів українських дітей віком від 3 до 17 років, станом на січень-лютий 2023 р. лише 26 % дітей постійно відвідували навчальні та виховні заклади, 42 навчалися у школах / садочках онлайн, 29 — за змішаною формою, 3 % — на домашній формі навчання [23]. Навчання дитини дома потребує додаткових зусиль, постійного контролю зі сторони батьків, отже, зростає навантаження, жінці складніше поєднувати материнство з професійною зайнятістю.

Слід підкреслити, що сім'я, де гендерний розподіл праці з ведення домашнього господарства та догляду за дітьми є «м'яким», демократичним, коли чоловік разом з дружиною бере активну участь у вихованні дітей, не тільки більше відповідає вимогам сучасності щодо гендерної рівності, але і є більш стійкою у кризових ситуаціях. На думку психологів, подружні пари, які разом, в Україні, переживають усі складності й небезпеки війни, є найбільш стійкими, але проблеми виникають, коли чоловік втрачає роботу. Якщо жінка продовжує працювати, між чоловіком і жінкою відбувається перерозподіл побутових функцій, і якщо сім'я не була до цього адаптована, чоловік відчуватиме свою неповноцінність, виникатимуть скандали, і шлюб перебуватиме під загрозою [24].

Крім того, війна створює передумови для загострення проблем домашнього і гендерно обумовленого насильства. Сексуальне насильство, що вчиняється під час збройного конфлікту, вважається міжнародним злочином згідно з нормами міжнародного кримінального права.

Висновки. Можна констатувати, що в період війни інститут сім'ї відіграє важливу роль для забезпечення здатності соціуму до збереження людського потенціалу. Виконання багатьох важливих функцій сім'ї (народження та виховання дітей, їх захист, догляд за літніми та інвалідами) у цих екстремальних умовах украї ускладнено, але значення захисної функції сім'ї різко зростає. Сімейний механізм виживання та охорони людського життя: солідарність поколінь, взаємодопомога, обмін фінансовими та матеріальними ресурсами є запорукою збереження українського населення, його подальшого відтворення. Трансформація форми сімейних об'єднань, яка спостерігалася в Україні в останні десятиліття, не стала на заваді різноманітним формам сімейної взаємодії та взаємодопомоги. Сім'я як

найбільш стійкий, традиційний інститут суспільства відіграє важливу роль у механізмі самозбереження населення у цей складний період. Солідарність близьких людей часто «виходить за межі» сім'ї, переростає у солідарність усієї української нації. Після закінчення війни солідарність українців, першоосновою якої є сімейна солідарність, є запорукою відбудови і оновлення країни.

Водночас війна та вимушена масова міграція населення загострила проблеми української родини (проблеми бідності, соціального сирітства, неміцності шлюбу, гендерної взаємодії), спровокувала нові ризики через деформацію статево-вікової та шлюбно-сімейної структури населення: збільшення кількості овдовілих, однобатьківських сімей, дітей-сиріт, самотніх людей похилого віку. Багато родин опинилися в умовах крайньої бідності у зв'язку із втратою житла та джерел засобів існування, пережили стрес через загрозу життю та втрати близьких.

Слід враховувати, що сім'я має потужний вплив на всі соціально-економічні процеси. Всебічна підтримка сім'ї, сімейного способу життя є передумовою збереження та успішного розвитку української держави. Наразі для нормалізації умов життя української сім'ї, повернення в Україну тих, хто був вимушений імігрувати, найважливішим є вирішення питання безпеки: якщо не завершення війни, то значне покращення безпекової ситуації у регіонах, віддалених від військових дій. Вкрай важливим є вирішення житлової проблеми для тих сімей, чиє житло було пошкоджене чи повністю зруйноване. Досвід свідчить, що більшість українців «прив'язані» до свого житла, і для них важливо, що є куди повертатись. На нашу думку, важливим фактором повернення вимушених імігрантів на батьківщину є міцні сімейні зв'язки: не тільки подружні, але і між батьками і дорослими дітьми, братами і сестрами.

У подальшому важливою є комплексна державна сімейна політика, спрямована на зміцнення інституту сім'ї на засадах поєднання сучасної ідеології сімейного будівництва (гендерна рівність, можливість самореалізації для кожного, свобода вибору) і найкращих шлюбно-сімейних традицій українського народу. В Україні діють сімейні механізми підтримки членів родини: сім'я виконує функції щодо догляду і піклування за хворими, інвалідами, немічними людьми найстаршого віку. Необхідно створення правових, соціальних і економічних умов для якісного виконання цих функцій шляхом надання державної матеріальної та інституційної підтримки сім'ям, у складі яких є малі діти, інваліди, люди найстаршого віку з метою забезпечення кожному можливості гармонійно поєднувати виконання сімейних обов'язків і професійну самореалізацію.

Особливу увагу слід приділити дітям, першочергово найбільш незахищеній категорії — дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування. Зростання кількості таких дітей (батьки яких загинули, пере-

бувають у полоні, примусово депортовані, невідомо де знаходяться тощо) є одним із найтяжчих наслідків повномасштабної війни. Держава має проводити послідовну політику піклування про цих дітей, забезпечити їх гармонійний розвиток, створити умови для виховання у сім'ї або середовищі, максимально наближеному до сімейного. Для цього необхідна всебічна підтримка і вдосконалення механізмів допомоги всім сімейним формам утримання і виховання дітей цієї категорії — прийомним сім'ям, патронатним сім'ям, дитячим будинкам сімейного типу, сім'ям опікунів, підтримка національного всиновлення.

Необхідно продовжити дослідження впливу війни на українську сім'ю: змін у шлюбно-сімейних процесах і структурах, нових тенденцій, які в перший рік повномасштабної війни можуть бути ще не помітні. Зрозуміло, що війна змінить українське суспільство, зміни торкнуться і української сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Населення України. Демографічні тенденції в Україні у 2002—2019 рр.: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2020. 174 с.
2. John J. Schwab M. D., John F. Ice M. D., Judith J. Stephenson M. S., Kathy Raymer M. D., Kris Houser M. D., Lisa Graziano M. D., et al. War and the family. *STRESS HEALTH*. Vol. 11. Iss. 1. 1995. P. 131—137. <https://doi.org/10.1002/smi.2460110121>
3. Державна доповідь про стан сімей та шляхи реалізації державної політики з питань сім'ї за підсумками 2014—2015 років. Міністерство соціальної політики України, ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2016. 135 с. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12722.html> (дата звернення: 12.02.2023).
4. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доповідь / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: НАН України, 2015. 363 с.
5. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. Київ: Ін-т економіки НАН України, 2001. 560 с.
6. Слюсар Л. І. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність / НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2021. 180 с.
7. Ukraine: civilian casualty update 16 January 2023. UN Human Rights office of the high commissioner. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023> (дата звернення: 16.02.2023).
8. Дев'яте загальнонаціональне опитування: Соціально-економічні проблеми під час війни (квітень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html (дата звернення: 05.02.2023).
9. Шосте загальнонаціональне опитування: Адаптація українців до умов війни (березень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html (дата звернення: 12.02.2023).
10. Лібанова Е., Позняк О., Цимбал О. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 2. С. 37—42. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037>

11. Вісімнадцяте загальнонаціональне опитування: Психологічні маркери війни (жовтень 2022). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosemnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_8-9_oktyabrya_2022.html (дата звернення: 12.02.2023).
12. В ООН назвали кількість українських біженців у Європі. *Слово і діло*. 2023, 5 січня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/05/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-killist-ukrayinskykh-bizhencziv-yevropi> (дата звернення 12.02.2023).
13. Надзвичайна ситуація в Україні. Тижневий огляд діяльності УВКБ ООН 28 грудня 2022 р. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2023/01/UKR_UNHCR-Ukraine-Weekly-Update_28-December-2022.pdf (дата звернення: 12.02.2023).
14. Пінчук І. Я. Психосоціальні фактори та їх вплив на психічне здоров'я населення України: нові виклики та шляхи їх розв'язання. Круглий стіл «Внутрішні переселенці в Україні: півроку поневірянь та надії». URL: <http://www.idss.org.ua/stil.html> (дата звернення: 12.02.2023).
15. Більшість переселенців в Івано-Франківськ приїхали до родичів або друзів. *Вікна*. URL: <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/04/22/132818/view> (дата звернення: 16.09.2022).
16. Дофамін, який отримують на війні. *NV*. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/seks-vesillya-i-rozluchennya-pid-chas-viyni-shcho-vidbuyayetsya-u-vidnosinah-ukrajinciv-novini-ukrajini-503094> (дата звернення: 12.02.2023).
17. Елла Лібанова — про майбутній бебі-бум, міграцію та вплив війни на комплекс меншовартості. *КР.UA*. URL: <https://kr.ua/ua/life/a662465-ella-libanova-pro-majbutnij-bebi-bum-mihratsiju-ta-vpliv-vijni-na-kompleks-menshovartosti> (дата звернення: 12.02.2023).
18. Аксьонова С. Компенсаційний приріст народжуваності в Україні: очікування, чинники, перепони. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 4. С. 3—22. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003>
19. Думка психолога. Відносини на відстані — розрив чи зміцнення сім'ї? *NV*. URL: <https://life.nv.ua/ukr/socium/vin-viyskovosluzhbovec-vona-za-kordonom-yak-zberegiti-stosunki-na-vidstani-novini-ukrajini-50310640.html> (дата звернення: 15.03.2023).
20. Комплексне дослідження: Як війна змінила мене та мою країну. Підсумки року. Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (дата звернення: 27.02.2023).
21. World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war. *REUTERS*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/> (дата звернення: 12.02.2023).
22. Прогнозна оцінка рівня бідності в Україні у 2022 році за трьома сценаріями розвитку соціально-економічних процесів внаслідок російсько-української війни. Ін-т демографії і соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. 2022. URL: <https://idss.org.ua/arhiv/Прогноз%20бідності%202022%20.pdf> (дата звернення: 12.02.2023).
23. Проблеми українських дітей під час війни (27 січня — 1 лютого 2023). Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html (дата звернення: 15.03.2023).
24. Складна суміш почуттів. Як українські пари переживають війну і що робити, щоб зберегти сім'ю. *NV*. URL: <https://life.nv.ua/ukr/blogs/ukrajinski-pari-yak-viynavplivaye-na-stosunki-psihologiya-50310844.html> (дата звернення: 16.03.2023).

REFERENCES

1. Hladun, O. M. (Ed.) (2020). Population of Ukraine. Demographic trends in Ukraine in 2002—2019. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
2. Schwab, John J., Ice, John F., Stephenson, Judith J., Raymer, Kathy, Houser, Kris, Graziano, Lisa et al. (1995). War and the family. *STRESS HEALTH*, 11(1), 131—137. <https://doi.org/10.1002/smi.2460110121>
3. State report on the state of families and ways of implementing state policy on family matters based on the results of 2014—2015 (2016). 135 p. <https://www.msp.gov.ua/news/12722.html> [in Ukrainian].
4. Libanova, E. M. (Ed.) (2015). The policy of integration of Ukrainian society in the context of challenges and threats of the events in Donbas (national report). Kyiv: NAS of Ukraine. 363 p. [in Ukrainian].
5. Demographic crisis in Ukraine. Research problems, origins, components, countermeasures (2001). Kyiv: Institute for Economics, NAS of Ukraine. 560 p. [in Ukrainian].
6. Slyusar, L. I. (2021). Marriage in Ukraine in the demographic dimension: history and modernity. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. 180 p. [in Ukrainian].
7. Ukraine: civilian casualty updates 16 January 2023 (2023). UN Human Rights office of the high commissioner. <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-16-january-2023>
8. The ninth nationwide survey: socio-economic problems during the war (April 26, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_socialno-ekonomicheskie_problemy_vo_vremya_voyny_26_aprelya_2022.html [in Ukrainian].
9. The sixth nationwide survey: adaptation of Ukrainians to the war conditions (March 19, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyy_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voyny_19_marta_2022.html [in Ukrainian].
10. Libanova, E., Pozniak, O., & Tsybmal, O. (2022). Scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Demography and Social Economy*, 48 (2), 37—57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037> [in Ukrainian].
11. Eighteenth nationwide survey: psychological markers of the war (October 8-9, 2022). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vosemnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_8-9_oktyabrya_2022.html [in Ukrainian].
12. The UN announced the number of Ukrainian refugees in Europe. (2023). *Word and Deed. Analytical portal*. <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/05/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-kilkist-ukrayinskyx-bizhencziv-yevropi> [in Ukrainian].
13. Emergency situation in Ukraine. Weekly review of UNHCR activities (2022). https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2023/01/UKR_UNHCR-Ukraine-Weekly-Update_28-December-2022.pdf [in Ukrainian].
14. Pinchuk, I. Ya. (2015). Psychosocial factors and their influence on the mental health of the population of Ukraine: new challenges and ways to solve them. Round table «Internally displaced persons in Ukraine: half a year of hardships and hope». <http://www.idss.org.ua/stil.html> [in Ukrainian].
15. Most of the resettlers came to Ivano-Frankivsk to stay with relatives or friends (2022). *Windows*. <https://vikna.if.ua/news/category/all/2022/04/22/132818/view> [in Ukrainian].

16. Dopamine that is got in war (2023). *NV*. <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/seks-vesillya-i-rozluchennya-pid-chas-viyini-shcho-vidbuvayetsya-u-vidnosinah-ukrajinciv-novini-ukrajini-503094> [in Ukrainian].
17. Ella Libanova — about the future baby boom, migration and the impact of war on the inferiority complex (2023). *KP.UA*. <https://kp.ua/ua/life/a662465-ella-libanova-pro-majbutnij-bebi-bum-mihratsiju-ta-vpliv-vijni-na-kompleks-menshovartosti> [in Ukrainian].
18. Aksyonova, S. (2022). Rebound in fertility in Ukraine: expectations, factors, obstacles. *Demography and social economy*, 50(4), 3—22. <https://doi.org/10.15407/dse2022.04.003> [in Ukrainian].
19. Psychologist's opinion. Long-distance relationship — breaking up or strengthening the family? (2023). *NV*. <https://life.nv.ua/ukr/socium/vin-viyskovosluzhbovec-vona-za-kordonom-yak-zberegti-stosunki-na-vidstani-novini-ukrajini-50310640.html> [in Ukrainian].
20. Comprehensive Study: How the War Changed Me and My Country. Results of the year. (2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html [in Ukrainian].
21. World Bank says Ukraine has tenfold increase in poverty due to war (2022). *Reuters*. <https://www.reuters.com/world/europe/world-bank-says-ukraine-has-tenfold-increase-poverty-due-war-2022-10-15/>
22. Forecast assessment of the level of poverty in Ukraine in 2022 according to three scenarios of the development of socio-economic processes as a result of the Russian-Ukrainian war (2022). <https://idss.org.ua/arhiv/Prognoz%20bidnosti%202022%20.pdf> [in Ukrainian].
23. Problems of Ukrainian children in conditions of war (January 27— February 1, 2023). Sociological group «Rating». https://ratinggroup.ua/research/ukraine/problems_of_ukrainian_children_in_conditions_of_war_january_27-february_1_2023.html [in Ukrainian].
24. A complex mixture of feelings. How Ukrainian couples survive the war and what to do to save the family (2023). *NV*. <https://life.nv.ua/ukr/blogs/ukrajinski-pari-yak-viynavplivaye-na-stosunki-psihologiya-50310844.html> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2023

Liudmyla Slyusar, PhD, Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Tarasa Shevchenka Blvd, 60
e-mail: SlyusarL@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1679-1674

THE UKRAINIAN FAMILY IN THE CONDITIONS OF WAR

The purpose of this study is to determine the problems and risks for the Ukrainian family, which is the basic institution of society, in the conditions of the Russia's war against Ukraine, and its role in preserving the human potential of country. The study is based on information from open sources, expert assessments, data from the State Statistics Service of Ukraine, and sample survey materials. The research was carried out using such methods as comparative analysis, generalization and induction, survey, system approach. The family is a primary and main center of society, which ensures the physical (biological) and sociocultural reproduction of generations of the human community. In recent decades, the development of the family in Ukraine took place in the same direction as in other European countries. Russia's war against Ukraine deformed the natural processes of life and development of the Ukrainian family. Great human losses, the destruction of the environment necessary for life (housing, social and economic infrastructure, natural environment), forced mass migration made it extremely difficult to implement the main specific functions of the family (child-

bearing, upbringing, and maintenance of children), but activated its protective function. Family practices in the conditions of war and forced migration testify to powerful family ties and their special importance in the crisis period. In the conditions of war and the socio-economic disorganization caused by the war, family becomes a support: family solidarity, mutual assistance, care, the exchange of activities and material resources between family members allow to sustain living, and sometimes to protect life. A significant part of the forced migrants, who left the dangerous areas, receive assistance, and often move to relatives in safe regions of the country. Socio-psychological functions of the family acquire protective character. At the same time, the war aggravated the problems of Ukrainian family and provoked new risks. The consequence of the full-scale war was the reduction and deformation of the marriage potential and negative changes in the marriage and family structure of the population: an increase in the number of widowed; single-parent families and families where children live without parents with relatives; single people of the oldest age. The increase in the number of orphans and children deprived of parental care (whose parents have died, are in captivity, forcibly deported, their whereabouts are unknown, etc.) is one of the most serious consequences of the war. Weakening of marital relations due to mobilization and large-scale migration with gender disproportions may lead to an increase in divorce rates in the future. An increase in the number of single-child families among families with children is to be expected, although its significant growth was a problem even in the pre-war years. The changes in the Ukrainian family may be fully understood only a few years after the end of the war.

Keywords: family, war, forced migration, society, functions of the family.